

УДК 339.9.012 (477+470)

Г-16

О.В. Галушко

кандидат історичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики

Київського міжнародного університету

**РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ
ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН
(1991–2010 РР.)**

У статті досліджується історія українсько-російського торговельного співробітництва 1991–2010 років. Визначена періодизація українсько-російських торговельних відносин. Встановлено, що, перебуваючи під впливом внутрішніх і зовнішніх процесів, двосторонні торговельно-економічні відносини не завжди збігалися з періодами, що характеризували відносини політичні. Загалом виявлена позитивна динаміка розвитку українсько-російського торговельно-економічного співробітництва.

Ключові слова: українсько-російські економічні відносини, прикордонне співробітництво, торговельно-економічні відносини, патерналізм, рівноправне партнерство.

Зовнішня торгівля залишається одним з універсальних показників рівня розвитку економіки й зовнішньоекономічних відносин країн світу. Майже двадцятирічний досвід України в організації торговельних зв'язків засвідчує тенденцію до посилення ролі міжнародної економічної взаємодії вздовж лінії «Захід–Україна–Схід». Саме на західний і східний напрямки припадає понад дві третини обсягів сукупного товарообігу країни.

У випадку, характерному для українсько-російських торговельних відносин від початку 90-х років, особливу роль відігравали історичні передумови. У їхній основі – довготривале (близько трьох з половиною століть) перебування двох

суспільств у єдиній системі соціально-економічних координат. Економічна взаємозалежність двох колишніх радянських республік виявилася у 80%-й частці Росії в сукупному товарообігу України за 1991 рік [1; с. 40]. Він свідчить про відсутність тогочасного економічного суверенітету України.

Зважаючи на те, що повноцінна дія зовнішньоторговельних механізмів обох країн розпочалася з виконання основних завдань, необхідно, на наш погляд, виділити два макроетапи в розвитку двосторонніх українсько-російських економічних і торговельних відносин. *Перший етап* охоплює 1991–2002 рр. й характеризується становленням ринкового типу двосторонніх торгово-економічних відносин.

Другий етап бере свій початок від 2003 р., коли Україною була ліквідована надмірно небезпечна для національної безпеки економічна залежність від Росії й надмірна концентрація на російському напрямку торговельних українських потоків.

Перший етап вирізнявся особливою складністю, а тому може бути диференційованим на кілька підетапів. Для 1991–1996 рр. характерні т.зв. «розщеплення» економік, домінування бартерного обміну, становлення фінансових та інших інструментів його регулювання. Торговельні українсько-російські відносини кристалізувалися в умовах цілковитого зрощення двох економік і домінування Росії у фінансово-економічній сфері.

Створені Україною власні фінансові й економічні інституції сприяли виводу двосторонніх відносин з Росією на міждержавний рівень. 1997–1999 рр. характеризувалися світовою й внутрішньо-російською фінансовою дестабілізацією, яка негативно позначилась на українсько-російській торгівлі. Стагнаційні процеси в цій сфері тривали й у 2000–2002 роках.

Слід зазначити, що торговельні українсько-російські відносини 1991–2002 рр. відчували на собі й дію інших переважно об'єктивних чинників. Глибокий спад виробництва та інвестиційної діяльності, переорієнтація ресурсів на

внутрішні ринки країн для підтримки власного виробництва та забезпечення населення, вихід на ринки третіх країн для отримання твердої валюти [11; с. 6] – усе це стримувало розвиток двосторонніх торгових відносин. Крім того, на торговельну взаємодію впливала не відпрацьованість системи розрахункових відносин на всьому пострадянському просторі та обмежень національних валют, порушення дисципліни поставок відповідно до контрактів і домовленостей [3; с. 5].

Загалом торговельно-економічні відносини між Україною та РФ ускладнювали незадовільний стан нормативно-правової бази, висока й постійно зростаюча собівартість товарів традиційного українського експорту до Росії. Насамперед продовольчих товарів, продукції металургії та машинобудівельних комплексів, хімічної промисловості, несприятлива кон'юнктура, пов'язування поточних торговельно-економічних проблем з питаннями політичного характеру, залежність України від критичного імпорту низки сировинних і, передусім, паливно-енергетичних ресурсів. Так, залежність від російської нафти на початку 1990-х рр. становила 88%, а природного газу – 90% [2; с. 66].

Треба зазначити при цьому, що значно підвищивши ціну на споживаний Україною російський газ, РФ все ж не вдалася до одномоментного встановлення на нього світової ціни. Ця обставина залишила для України можливість конкурувати на російському ринку з товарами місцевого виробництва [5; с. 12].

Однак Україна й Росія дотримувалися загалом різних стратегій у торгово-економічних взаєминах. Україна прагнула до поступового цивілізованого виходу з економічної залежності від Росії, диверсифікації зовнішньоторговельних зв'язків, але на основі збереження за собою російських ринків і кооперативних зв'язків з російськими підприємствами. Натомість Росія намагалася зберегти економічну залежність України й використовувати торговельно-економічні відносини як

інструмент регулювання політичної позиції України, передусім у галузі інтеграційної політики.

Перспективи подальшого розвитку (1993 р.) двосторонньої зовнішньої торгівлі Росія вбачала у створенні контрольованою нею єдиної валютної зони, тобто повернення до рубльової. Україна при цьому зайняла тверду позицію зняття проблем у міждержавних торговельних розрахунках у межах функціонування окремих національних валют.

Серед чинників, які на початковому етапі стимулювали домінуючу торговельну зорієнтованість України на Росію, були нерівні стартові можливості цих партнерів. Відомо, наприклад, що Російській Федерації дісталось у спадщину від Радянського Союзу близько 60% економічного потенціалу і близько 70% його зовнішньоекономічних зв'язків. Частка РФ у союзному експорті становила – 78%, а в імпорті – 68%.

Закономірно, що під впливом внутрішніх потреб обсяги українсько-російської торгівлі в період 1994–1996 рр. постійно зростали. Якщо 1994 року товарообіг становив 10,41 млрд. дол., 1995 р. – 13,94 млрд. дол., то в 1996 р. – 14,39 млрд. дол., тобто збільшився за три роки майже в 1,4 раза. Зазначимо, що досягнуті показники були перевищені лише 2004 року. Тобто 1996 рік став своєрідним апогеєм першого етапу торговельних українсько-російських відносин [4; с. 171].

Другий період (1997–1999) першого етапу характеризувався кризою в двосторонніх торгово-економічних відносинах України та Росії. У результаті трьох років безперервного падіння обсягів взаємної торгівлі вони знизилися з 14,4 до приблизно 8 млрд. дол., тобто в 1,8 раза. Такої кризи двосторонні економічні відносини не відчували на собі навіть на початку 90-х рр. – у часи болісної перебудови всієї системи кооперації між суб'єктами господарювання України й Російської Федерації.

Причини такого явища охоплюють об'єктивні й суб'єктивні чинники, економічні процеси й політику.

Політичний чинник полягав у тому, що, з точки зору російського керівництва, Україна діяла непослідовно. Разом із остаточним оформленням двосторонніх відносин з Росією й визначенням їхнього статусу на рівні стратегічного партнерства (Договір про дружбу, співробітництво і партнерство – 1997 р.) офіційний Київ взяв курс на поглиблення співробітництва з НАТО [9; с. 6].

Крім того, він став ініціатором створення ГУУАМ – міжнародної організації, яка об'єднувала пострадянські країни, що не сприймали політику російського патерналізму. Отже, Україна створила альтернативний Росії центр впливу в Центрально-Східній Європі.

Серед економічних причин скорочення українсько-російського товарообігу протягом 1997–1999 рр. слід виділити загальносвітову кризу, ключовим моментом якої став дефолт 1998 р. в РФ. Вона обернулася тривалою рецесією, заміщенням зовнішньої торгівлі внутрішньою в результаті застосування засобів захисту національного товаровиробника в частині тарифного, нетарифного та податкового регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Завершальна фаза (*третій період 2000–2002 рр.*) етапу становлення ринкової моделі українсько-російських торговельних відносин характеризувалася явищами стагнаційного характеру. Після 17% зростання у 2000 р. (від 8 до 9,3 млрд. дол.), 2001 р. (9,5 млрд. дол.) і 2002 р. (9,5 млрд. дол.) дали яскраві ознаки цілковитого застою у взаємній торгівлі.

Є всі підстави вважати, що то був час переосмислення всієї стратегії Росії в глобальному і регіональному вимірах. Нове керівництво РФ, маючи достатні ресурси впливу (енергетичні та військово-технічні) на світові процеси, здійснювало вибір нового вектора розвитку – замість євроінтеграційного обирається євразійський інтеграційний вектор.

Держави СНД справді стають епіцентром геополітичних інтересів Росії, а основним засобом посилення на них впливу Росії стає економічний. У його основі – посилення взаємозалежності в усіх ключових галузях економіки, зокрема через торгові відносини. У цьому зв'язку застійні явища 2000–2002 рр. можна вважати результатом дії інерції, заданої попередніми роками. Росія розглядала Україну як об'єкт конкуренції із Заходом. З Україною вона пов'язувала перспективи утвердження нових інтеграційних пострадянських проектів, серед них ЄврАзЕС і СЕП.

Початок нового курсу Росії у сфері торгово-економічних відносин на пострадянському просторі (з 2003 р.) збігався в часі з виходом більшості країн СНД на ринкові відносини. Крах надії Росії на повну інтеграцію пострадянського простору спричинив поворот від інтеграційної ейфорії до прагматизму в економічних відносинах і до акценту на двосторонні торгово-економічні відносини [10; с. 109].

Динаміку зростання двостороннього товарообігу підтверджує реалізація Росією нових підходів. Так, у 2003 р. річний приріст товарообігу України з РФ становив 36,3 % (12,9 млрд. дол.), у 2004-му – 36,7% (до 17,7 млрд. дол.), у 2005-му – 15% (до 20,3 млрд. дол.) [8]. Досягнення в 2007 р. – 30 млрд., у 2008 р. – 40 млрд., а в першому півріччі 2010 р. – понад 15-мільярдний показник засвідчили, що Росія сприйняла «виклик» Євросоюзу й вступила в жорстоку конкурентну боротьбу за домінування на українському економічному просторі.

Вигоди, які отримала від цього Україна, необхідно оцінювати комплексно. З одного боку, це потужні позитивні сигнали для української виробничої сфери й нові ринки збуту в Росії. З другого боку, сигнали, які повинні стимулювати український уряд до здійснення додаткових заходів у пошуку нових альтернативних напрямків зовнішньої торгівлі, здатних зберегти тенденцію диверсифікації торговельно-економічних зв'язків. Отже, нова зовнішньополітична й

зовнішньоекономічна концепції Росії вимагали від неї нарощування торговельних зв'язків з Україною незалежно від її зовнішньополітичної стратегії [7; с. 15].

Дисбаланс був обумовлений насамперед сировинною спрямованістю українського імпорту, залежністю України від російських паливно-енергетичних ресурсів. Одним із шляхів подолання цієї проблеми була диверсифікація постачання в Україну нафти та газу. А це, у свою чергу, вимагало від України знайти шляхи доступу до нафтогазових ресурсів Центральної Азії (Казахстану, Узбекистану, Туркменії), енерготранзитна система якої цілковито контролювалась Російською Федерацією.

Нарощуючи обсяги торгівлі з Україною, Росія не відмовлялась від застосування економічних санкцій або встановлення нових економічних бар'єрів. Саме структурна асиметрія торгових відносин, пов'язана з монопольно високим енергоресурсним компонентом у російському експорті в Україну, спричинювала більшість конфліктних ситуацій у взаємних відносинах. Показовими стали «газові війни» 2005 р., які підривали усталені домовленості щодо ціни на енергоресурси та їхній транзит. Майже одночасно Росія розв'язала так зв. «м'ясо-молочні війни», які завдали суттєвих збитків відповідним галузям в Україні й негативно позначились на російській соціальній системі.

Проте і в 2005–2010 рр. перспектива реального створення зони вільної торгівлі між двома найпотужнішими країнами пострадянського простору залишилась малоймовірною, оскільки Росія твердо виступала за більш багатограннішу економічну інтеграцію, яка охоплювала б її митний та інші сегменти.

Незважаючи на небажання інтегруватися до структур, ініційованих РФ, Україна залишилась її важливим торговельним партнером. Питома вага України в російській торгівлі становить близько 6% (частка Росії в українській – близько 35%). У межах

торгівлі Росії з країнами СНД на Україну припадало понад 30% імпорту і близько 38% експорту. За таких обставин ігнорувати або навіть недооцінювати східний вектор української зовнішньої торгівлі було б рівноцінно політичному авантюризму.

Невід'ємним складником загального комплексу відносин між Україною та Росією є торговельні відносини на рівні регіонів та прикордонних областей. Прикордонний напрямок двосторонніх торговельно-економічних зв'язків здійснювався від початку 1990-х рр. на основі двосторонніх договорів між державними адміністраціями суміжних областей, а з 2001 р. – на засадах, визначених Довгостроковою програмою міжрегіонального і прикордонного співробітництва на 2001–2007 роки.

Охоплюючи сім областей України (АР Крим, Донецьку, Запорізьку, Луганську, Сумську, Харківську, Чернігівську) та шість областей Росії (Белгородську, Брянську, Воронежську, Курзьку, Ростовську і Краснодарський край), прикордонна співпраця, зокрема, торгівля, здійснювалася насправді вздовж усьому периметра українсько-російського кордону. При цьому, питома вага зазначених торговельних зв'язків сягала нерідко 50% загального товарообміну кожної з них.

Традиційна модель прикордонного співробітництва передбачала прикордонну торгівлю та обслуговування зовнішньоекономічних зв'язків. Проте на зламі 1990–2000 років в українсько-російських двосторонніх відносинах почала стверджуватись нова, єврорегіональна модель співробітництва. Зокрема, з'явилися єврорегіони «Дніпро» (Чернігівська, Брянська та Гомельська області), «Слобожанщина» (Харківська та Белгородська області), формуються єврорегіони «Ярославна» (Сумська та Курзька області) та «Донбас» (Луганська та Ростовська області).

Такі євроінтеграційні союзи областей від початку передбачали: створення сучасної інфраструктури (серед них

шляхів сполучення та міжнародних аеропортів, які повинні перебувати в спільному управлінні, спрощення митного режиму, налагодження правоохоронного співробітництва, співпрацю в галузях трудової міграції та туризму). Тобто йшлося про комплексну, сплановану взаємодію на засадах взаємної вигоди.

У результаті аналізу даних прикордонного співробітництва між Україною та РФ з'ясовано, що серед найбільших торговельних партнерів російських прикордонних областей залишались АР Крим, Донецька, Запорізька, Харківська області [6; с. 13].

Дані про обсяги зовнішньоторговельного обороту України та Росії в розрізі прикордонних областей не можна назвати абсолютно точними внаслідок недосконалої методології збору й обробки значної частини інформації щодо бартерних операцій. Це зумовлено заниженням у вартості товарів у процесі бартерного обміну й високою часткою (до 40%) бартеру в торгівлі. Ціни при бартерних операціях не відображали реальну вартість товарів. За оцінками російських спеціалістів, у Росії при бартерних операціях ціни на імпортовані товари були вдвічі – втричі вищі за ринкові.

Середньостатистичний показник річного експорту областей України в прикордонні області Росії становив близько 410 млн. доларів (45%). При цьому домінуючі в цій сфері Донецька та Запорізька області (перевищували 8,5% загального експорту в Росію), зазначений показник відповідно в 2,7 і в 1,4 раза. Важливим також є той факт, що в усіх областях спостерігалась у цілому позитивна динаміка росту. Серед основних статей експорту: чорні метали й вироби з них (Донецька, Запорізька й Луганська області), машини та устаткування (Харківська й Сумська області), паперова маса з деревини (Чернігівська область), продукція хімічної промисловості (Автономна Республіка Крим).

Масштабною була й міжрегіональна торгівля, щорічні показники якої в середньостатистичному обчисленні становили близько 20% усього двостороннього товарообігу. Те ж стосувалось і двадцяти російських регіонів, які найактивніше здійснювали торговельні зв'язки з Україною. Домінуючі серед них п'ять регіонів, вийшли на високий рівень товарообігу з українськими партнерами: Москва та Тюменська, Белгородська, Ростовська, Московська області. У сукупності зв'язки цих п'яти регіонів становлять приблизно половину всього товарообороту з двадцяти російських регіонів з Україною.

Отже, 1991–2010 рр. засвідчили не тільки кількісні, але і якісні зміни всієї системи торговельних українсько-російських відносин. Концептуально їхня сутність зводилася до того, що від початку 2000-х рр. Росія взяла курс на динамічне посилення своїх економічних позицій в Україні, спираючись і на створені ринкові механізми торговельних зв'язків. З огляду на можливість використання потужної економічної присутності в Україні як інструменту політичного впливу Російська Федерація остаточно прийняла варіант планомірного нарощення двосторонньої торгівлі.

Такий підхід став можливим і під впливом нарощення Україною торгово-економічних контактів з Європейським Союзом і встановленням своєрідного балансу в економічних відносинах України по лінії «Захід– Схід». Саме диверсифікація зовнішньої торгівлі й заострення конкурентної боротьби за українські ринки стимулювали Росію до триразового зростання обсягів торгівлі з Україною впродовж 2000–2010 років.

Характерні зміни відбулись і в структурі двосторонньої торгівлі. На відміну від Росії, експорт якої в Україну на 60% складався із сировинної продукції, і за цим показником майже не змінився порівняно з початком 1990-х років, коефіцієнт готової продукції України, що експортувалася до РФ, постійно зростав і досяг у середині 2010-х рр. близько 65% показника.

Суттєвою проблемою для України залишалось високе від'ємне сальдо в двосторонній торгівлі з РФ, яке визначалося монопольною залежністю країни від російських енергетичних ресурсів.

Кардинальні зміни відбулись у системі організації двосторонньої торгівлі. За короткий історичний проміжок Україні вдалося здійснити поступ від бартерних відносин з Росією в єдиній рубльовій зоні до формування національних фінансово-економічних інституцій і запровадження ринкових важелів регулювання торгівлі. Проте створенню повноцінної зони вільної торгівлі з Росією завадили дії РФ, спрямовані на формування єдиного євразійського економічного простору, умови функціонування якого суперечили євроінтеграційному курсу України.

Разом з тим, досвід українсько-російських торговельних відносин продемонстрував можливість відходу від нерівноправної патерналістської системи відносин і встановлення рівноправного, взаємовигідного партнерського співробітництва. Сферою реалізації цих принципів і нової моделі відносин стала прикордонна торгівля.

Література

1. Аналітична довідка про зовнішньоекономічне співробітництво між Російською Федерацією і Україною за період 1996–1999 рр. в контексті основних аспектів політики РФ щодо країн СНД. – ДА МЗС України. – Ф 1. – Оп. 4. – Спр. 10131. – Арк. 38–45.
2. Звіт про роботу торговельно-економічної місії у складі посольства України в РФ за квітень 1997 року. – ДА МЗС України. – Ф 5. – Оп. 1. – Спр. 8682. – Арк. 64–74.
3. Гайдар Е. Посткоммунистические экономические реформы: прошло пять лет / Е. Гайдар // Вопросы экономики. – 1995. – Декабрь. – С. 3–10.

4. Зубченко Л. Проблемы включения России в глобальную систему мирового хозяйства (аналитический обзор) / Л. Зубченко // Россия и современный мир. – 2004. – Март. – С. 169–172.
5. Кириченко Н. Торговля в СНГ: член у члена дубинку украл / Н. Кириченко // Коммерсантъ. – 1992. – 20 января. – С. 11–12.
6. Ладюк О. Українсько-російські торговельні відносини як чинник економічної безпеки України: автореф. дис. ...канд. економ. наук: 21.04.01 / О. Ладюк. – К., 2003. – 12 с.
7. Медведев Р. Экономика стран Содружества: на разных скоростях по разным дорогам / Р. Медведев // Экономические стратегии. – 2005. – Август. – С. 15–20.
8. Географічна структура зовнішньої торгівлі України товарами за січень-грудень 2001–2008 рр. [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу до сайту : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
9. Чайка М. Формирование стратегии внешнеполитического развития Российской Федерации в условиях глобализации (1992–2003): автореф. дис. ...на соискание степени д-ра ист. наук / М. Чайка. – Саратов, 2007. – 32 с.
10. Шишков Ю. Россия в экономике Европы: нарастающее одиночество / Ю. Шишков // Современная Европа. – 2004. – Апрель. – С. 107–108.
11. Michalopoulos C., Tarr D. Trade Performance and Policy in the New Independent States. The World Bank / C. Michalopoulos, D. Tarr. – Washington, 1996. – P. 6–10.

The article is devoted to research of the history of the Ukrainian-Russian relations in the period of 1991 – 2010. Periodization of the Ukrainian-Russian relations is determined. It was also revealed that influenced by inner and external processes, bilateral trade and economic cooperation happened to mismatch with the periods of political cooperation. General positive dynamics

of the Ukrainian-Russian trade and economic cooperation development is proved.

Key words: Ukrainian-Russian relations, boundary cooperation, trade and economic relations, paternalism, equal partnership.

Статья посвящена исследованию истории украинско-российского экономического сотрудничества 1991–2010 годов. Определена периодизация украинско-российских торговых отношений. Установлено, что, пребывая под влиянием внутренних и внешних процессов, двусторонние торгово-экономические отношения не всегда совпадали с периодами, которые характеризовали политические. В общем выявлена позитивная динамика развития украинско-российского торгово-экономического сотрудничества.

Ключевые слова: украинско-российские экономические отношения, приграничное сотрудничество, торгово-экономические отношения, патернализм, равноправное партнерство.